

Miasta w Atlasie historycznym Polski XVI wieku

Zdzisław Noga

<https://orcid.org/0000-0003-0061-1808>

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Zarys treści: Artykuł zawiera analizę zakończonej edycji ośmiu tomów *Atlasu historycznego Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* z perspektywy historii miast. Przy omawianiu map głównych i komentarzy zwrócono uwagę na kryteria kwalifikacji osiedli do kategorii miast, nie tylko prawnoustrojowe, ale również funkcjonalne. Osobne miejsce poświęcono opublikowanym planom 34 miast i komentarzom do nich. Stwierdzono zachowanie ciągłości metodologicznej i w miarę jednolitego kwestionariusza badawczego w tomach, które ukazywały się w latach 1958–2021. Seria ukazała się też jako wydanie zbiorcze (2021) i anglojęzyczne (2014).

Słowa kluczowe: atlas, XVI wiek, miasta, plany miast, kartografia historyczna

Abstract: The article analyses the completed eight-volume edition of the *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century* from the perspective of the history of towns and cities. In discussing the main maps and commentaries, special attention has been paid to the criteria for classifying settlements as towns, not only legal and systemic but also functional. A separate section is devoted to the published plans of 34 towns with the commentaries on them. It can be stated that methodological continuity and a relatively homogeneous research questionnaire were maintained in the volumes published between 1958 and 2021. The series has a collected edition (2021) and an English-language edition (2014).

Keywords: atlas, 16th century, cities, city plans, historical cartography

Trzeba z podziwem podkreślić, że *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* to wyjątkowe przedsięwzięcie naukowe, którego idea powstała jeszcze w XIX w. i została przedstawiona na Zjeździe Historycznym Polski w Krakowie w 1880 r. Skonkretyzowała się już w PRL, w 1948 r., a od 1953 była realizowana w Instytucie Historii PAN. Zaplanowana na osiem tomów seria dla ziem Królestwa Polskiego została ukończona¹. Na to dzieło można

spojrzeć z perspektywy historii miast, którym w *Atlasie* poświęcono wiele miejsca, uwzględniając je oczywiście zarówno na mapach głównych, jak i na planach wybranych ośrodków, co znalazło odzwierciedlenie także w komentarzach, ogłoszonych w części drugiej każdego tomu.

Na mapach głównych oznaczono wszystkie ośrodki miejskie, ich kategorie własności i wielkość. Natomiast w komentarzach uzasadniano kryteria zaliczenia punktu osadniczego do grupy miast. Klasyfikacji dokonywano nie tylko na podstawie cech formalnych (prawo miejskie). Uwzględniano oczywiście kryterium prawnoustrojowe, określenia źródłowe (*civitas*, *oppidum*, *oppidulum*, miasto, miasteczko), ale przede wszystkim faktyczny status ośrodka, co oznacza, że wyłączono z grupy miast lokacje nieudane, a także te ośrodki, które miały wprawdzie miejską strukturę ludności, np. kilkudziesięciu rzemieślników, ale nie posiadały przywileju lokacyjnego

¹ Poszczególne tomy opublikowano osobno (i te będą tu cytowane jako podstawowe), a ponadto zostały zebrane i preredagowane w wydawnictwie *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 1: *Mapy, plany*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (*Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii*). Jest też edycja anglojęzyczna: *Polish Lands of the Crown in the Second Half of the Sixteenth Century*, ed. M. Słoń, K. Słomska-Przech, contrib. M. Biskup et al., Part 1: *Maps, Plans*, Part 2: *Commentary, Lists*, Warsaw 2021 (*Historical Atlas of Poland. Collective Edition*). Zob. też: S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, oprac. J. Kurowiak, „*Studia Geohistorica*”, 1, 2013, s. 9–13; *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 115–121.

(np. Jastrowie w Wielkopolsce zaliczono do wsi, mimo że w 1602 r. otrzymało prawo miejskie). Niekiedy obowiązywanie przywileju lokacyjnego było niejasne. Wymagało to refleksji nad wieloma budzącymi wątpliwość ośrodkami o funkcjach miejskich. Wątpliwości i uzasadnienia przedstawiano w komentarzach. Przykładem może być osada królewska Wyskitki na Mazowszu, poświadczona jako miasto już w 1349 r., która potem utraciła faktycznie te prawa. W lustracjach XVI w. występuje jako wieś, choć z licznymi (36) zagrodnikami i ponad 20 rzemieślnikami, ale jednocześnie znalazła się informacja, że jej mieszkańcy nie powinni odrabiać pańszczyzny jak inne wsie, „bo ta wieś na miasteczko zasiadła”. Mimo to przed ponowną lokacją miejską w 1595 r. mieszkańcy Wyskitki odrabiali przez jakiś czas pańszczyznę, o czym dowiadujemy się z lustracji przeprowadzonej w 1602 r. Zdaniem Ireny Gieysztorowej Wyskitki „stanowią zatem przykład miasteczka niewykształconego organizacyjnie, lecz pełniącego w jakiejś mierze funkcje miejskie, oraz korzystającego na zasadzie pierwotnego przywileju lokacyjnego z wolności od pańszczyzny”². Podobnie Jarosław Suproniuk zaliczył Gołańcz i Smogulec w Wielkopolsce do miast, mimo że oba ośrodki utraciły zdaniem niektórych badaczy (Ryszard Szczygieł) funkcje miejskie³. Uwzględnił również Ślesin jako miasto, chociaż w źródłach od 1579 r. ten punkt osadniczy występuje jako wieś. Natomiast nie zaliczył do miast tych osad, których taki status potwierdzają jedynie pojedyncze wzmianki źródłowe (np. Witków, Królików, Słupia)⁴. Podobne dylematy musieli rozstrzygać autorzy poszczególnych tomów. Ustalanie faktycznego statusu punktu osadniczego na podstawie literatury przedmiotu, ale często przekonująco weryfikowane

na podstawie źródeł, wymagało odwagi badawczej i pozostaje trwałym osiągnięciem serii, podobnie jak zweryfikowanie liczby miast funkcjonujących w końcu XVI w. w poszczególnych prowincjach historycznych i w całym Królestwie Polskim.

Wielkość poszczególnych ośrodków oznaczono na podstawie różnych kryteriów, w tym rejestrów szosu, od początku podkreślając wysoką hipotetyczność tego typu szacunków⁵. Podział na siedem kategorii wielkości miast zastosowano tylko w poświęconym województwu płockiemu zeszycie próbnym: (I – mniej niż 30; II – 30–100; III – 100–200; IV – 200–400; V – 400–1000; VI – 1000–2000; VII – ponad 2000 mieszkańców)⁶. Ta kategoryzacja była trudna do utrzymania, bo przecież zakłada dokładną, a nie szacunkową liczbę mieszkańców, wyznaczenie zaś tak ścisłej granicy pomiędzy I a II kategorią ośrodków miejskich jest w wielu przypadkach bardzo trudne i wysoce hipotetyczne. Dlatego w późniejszych tomach *Atlasu* zmniejszono liczbę kategorii. W kolejnym chronologicznie tomie pruskim przyjęto cztery kategorie wielkości miast: (400–1000 mieszkańców; 1000–2000; 2000–10 000, powyżej 10 000)⁷. Natomiast w tomie poświęconym województwu lubelskiemu, który jak wiadomo znacznie odbiega od serii (z tej racji, że jego autor, Stefan Wojciechowski, zanim przystąpił do projektu *Atlasu* był już zaawansowany w swojej pracy), wyróżniono także cztery kategorie miast, ale skonstruowane według innych kryteriów (I – powyżej 5000 mieszkańców; II – 1000–5000; III – ponad 200; IV – poniżej 200). Przy 39 miastach tego województwa pokazuje to znaczne ich zróżnicowanie. Natomiast w komentarzu autor zastosował jeszcze bardziej rozdrobniony

² I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 79.

³ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 98.

⁴ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 212.

⁵ *Województwo płockie ok. 1578*, cz. 1–2, red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2), s. 30–31.

⁶ Tamże, s. 32–33.

⁷ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1), s. 78 oraz kartogramy 5 i 9.

podział (w tabeli „Mniejsze miasta” wyróżnia ośrodki do 400 mieszkańców, 400–1000 i 1000–2000). Wspomina też o kategorii „małych miasteczek”, co jest niekonsekwencją językową, bo przecież nie wyróżnił „dużych miasteczek”⁸.

W następnych tomach *Atlasu* przyjęto trzy kategorie wielkości: miasta duże (ponad 5000 mieszkańców), miasta (1000–5000) i miasteczka (poniżej 1000). Ta kategoryzacja nie była jednak konsekwentnie stosowana nawet w poszczególnych tomach, np. w tomie wielkopolskim w zamieszczonych w komentarzu w tabelach 24 i 27 („Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim i województwie poznańskim w drugiej połowie XVI wieku”) uwzględniono pięć kategorii (do 500 mieszkańców, do 1000, do 2000, do 5000, ponad 5000)⁹. Tych kilka przykładów pokazuje brak konsekwencji, nawet jeżeli uwzględnimy specyfikę poszczególnych regionów historycznych. Pewien sceptycyzm budzi też podział ośrodków miejskich na miasta i miasteczka. Nie ma on uzasadnienia w sytuacji prawnoustrojowej tych ośrodków i mimo występujących w źródłach takich określeń pozostaje nieprecyzyjny.

Komentarze do map głównych zawierają zwykle ujętą tabelarycznie liczbę miast w poszczególnych jednostkach administracyjnych, powiatach, ziemiach i województwach. Uwzględniono nadto (też tabelarycznie) gęstość sieci miejskiej, niekiedy dodając zagęszczenie sieci, czyli liczbę kilometrów kwadratowych obszaru przypadającą na jedno miasto (np. w województwie sandomierskim¹⁰). W niektórych

tomach, np. w krakowskim, wielkopolskim i kujawsko-dobrzyńskim, przedstawiono sieć miejską w komentarzu na odrębnej mapce¹¹. W wielu tomach podawano także liczbę domów w poszczególnych miastach, a dla Prus Królewskich procentowy udział ludności miejskiej¹².

Wzmianki o ludności żydowskiej w miastach są zróżnicowane. W zeszycie lubelskim poświęcono temu zagadnieniu dwie linijki i jeden przypis, w którym podano liczbę mieszkańców tego wyznania w dziesięciu miastach, gdzie odnotowano ich stałą obecność¹³. Natomiast w tomie wielkopolskim opublikowano odrębny artykuł pióra Jarosława Suproniuka wraz z obszernym aneksem¹⁴.

W komentarzach znalazło się wreszcie miejsce na wiele interesujących uwag syntetycznych. Na przykład w tomie mazowieckim Irena Gieysztorowa oceniła jako nieuzasadniony ekonomicznie „przerost działań miastotwórczych”, a nawet zakładania miast „sprzężonych” jako wynik ambicji i zabiegów o prestiż ich szlacheckich właścicieli¹⁵.

Z kolei w tomie wielkopolskim, który zawiera najwięcej w całej serii informacji o miastach, na mapie podstawowej wprowadzono w Aneksie III jako odrębną kategorię własności 53 wsie miejskie¹⁶. To przecież nie miała kategoria, w innych tomach zwykle pomijana.

Warto jeszcze dodać, że w komentarzach do *Atlasu* miasta znalazły się także w odrębnych rozdziałach lub we fragmentach poświęconych toponimii. Można zatem

⁸ AHP Województwo lubelskie, s. 9, 30, 31.

⁹ Trzeba jednak zaznaczyć, że na mapie głównej wyróżniono tylko miasto duże i miasto, a dla mniejszych punktów osadniczych nie odróżniano już miasta od wsi, wprowadzając kategorię miasteczko, duża wieś. Z kolei na mapce w komentarzu (s. 211) wyróżniono trzy kategorie (miasto duże, miasto, miasteczko), J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce*, s. 216, 218.

¹⁰ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo sandomierskie, cz. 2, s. 82.

¹¹ Zob. np. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 73; tenże, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce*, s. 211; P. Szewdo-Kielczewska, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Kujawy, cz. 2, s. 100.

¹² Metody szacunku liczby mieszkańców stanowią odrębne zagadnienie, zob. artykuł Piotra Guzowskiego w tym tomie.

¹³ AHP Województwo lubelskie, s. 32.

¹⁴ J. Suproniuk, *Żydzi w miastach Wielkopolski*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 150–176.

¹⁵ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, s. 79.

¹⁶ AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 250.

stwierdzić, że ośrodki miejskie zajmują ważne miejsce w części ogólnej serii. Ich znaczenie podkreślono dodaniem do poszczególnych tomów wybranych planów miast.

Wyróżniono nimi 34 ośrodki, najwięcej w tomie wielkopolskim (7) i krakowskim (6). Są w tej grupie przeważnie miasta wojewódzkie, stolice organizmów politycznych (Siewierz), pełniące ważne funkcje religijne (Częstochowa) lub gospodarcze (Wieliczka). Zamierzeniem Autorów było nadto przedstawienie miast z różnych kategorii własności, po jednym szlacheckim, duchownym i królewskim. Jest rzeczą oczywistą, że dobór miast wyróżnionych planem był subiektywny, ale niekiedy wydaje się całkiem przypadkowy, jak chociażby w wypadku Węgrowa czy Dolska. Zwłaszcza że pominięto np. Olkusz, wówczas kwitnący ośrodek górniczy z pierwszą w Polsce sztolnią i towarzyszącą jej infrastrukturą, która miała przecież wpływ na układ przestrzenny miasta i na jego wyjątkowość¹⁷. To efekt partykularnego planowania poszczególnych tomów, a nie jednorazowego doboru miast dla całego obszaru Królestwa Polskiego. Z tego zapewne wynikło pominięcie Olkusza. Skoro bowiem w tomie *Województwo krakowskie* znalazło się już sześć miast, w tym jedno górnicze (Wieliczka), to Olkusz się nie zmieścił. Natomiast w tomie sandomierskim odrębnym planem wyróżniono tylko jedno miasto – stolicę województwa, ponieważ taka była koncepcja serii, która potem uległa zmianie: zwiększono liczbę miast, dołączając takie, które reprezentowały różne typy funkcjonalne. Można tylko dodać, że konsekwentne i tak drobiazgowo zaplanowanie całej serii byłoby jednak bardzo trudne do osiągnięcia i wdrożenia.

Zgodnie z założeniem plany miast wykonano na podkładzie w skali 1:5000,

a opublikowano w skali 1:10 000. To skala, rzecz można, bezpieczna, bo toleruje niedokładności wynikające z luk źródłowych i przyjętej metody pracy. W międzynarodowej serii atlasów historycznych miast (od 1964 r.) przyjęto np., że podstawowy plan powinien mieć bardziej wymagającą skalę 1:2500. Do przygotowania planów wykorzystano zarówno źródła pisane z epoki (czyli zwykle z XVI w., a gdy ich nie było, wówczas późniejsze, najczęściej z pierwszej połowy XVII stulecia), jak i materiał kartograficzny. Tyle że plany miast pochodziły przeważnie z końca XVIII, a niekiedy nawet z XIX w. Dlatego dla niektórych miast wykorzystywano również widoki, starsze od najstarszych planów. Przykładem może być plan Biecza; przy jego konstrukcji uwzględniono widok miasta z przełomu XVI/XVII w. autorstwa Franciszka Hogenberga, opublikowany w szóstym tomie dzieła Geografa Brauna *Civitates Orbis Terrarum*¹⁸. Uwzględniono również obiekty istniejące do dziś od XVI w. lub ich relikty potwierdzone w badaniach archeologicznych. Uwzględniano także wyniki badań architektonicznych, ale nie we wszystkich tomach. Zapewne dlatego, że nie wszystkie miasta miały już wówczas opublikowane, a nawet opracowane studia architektoniczno-urbanistyczne¹⁹.

Na planach wyodrębniono w zasadzie sześć kategorii oznaczenia przestrzeni: zabudowę miejską, przedmiejską i wiejską, ogrody, role, łąki i zarośla. Jest rzeczą oczywistą, że liczba tych kategorii była zależna od specyfiki ośrodka. Na planach Sandomierza, Piotrkowa czy Wschowy uwzględniono po sześć kategorii, na planie Wieliczki siedem (odrębnie oznaczono teren warzelni soli), Drohiczyzna osiem (odrębnie

¹⁷ K. Pieradzka, *Przedsiębiorstwa kopalniane mieszczan krakowskich w Olkuszu od XV do początków XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Seria Nauk Społecznych. Historia”, 3, 1958, s. 35–80.

¹⁸ J. Suproniuk, *Biecz*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 205, zob. *Biecz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2021 (Atlas historyczny miast polskich, t. 5: Małopolska, z. 7), s. 82 i il. 2.1.

¹⁹ Przykładem może być studium urbanistyczne Piotrkowa autorstwa Kazimierza Głowackiego, znakomicie wykorzystane przez Henryka Rutkowskiego, zob. H. Rutkowski, *Piotrków*, w: AHP Województwo sieradzkie, cz. 2, s. 91.

oznaczono lasy), na planach Warszawy dziesięć (odrębnie zabudowa miasta Nowej Warszawy i wygon miejski)²⁰.

Na planach nie ma wyraźnego, odnotowanego w legendzie rozróżnienia zabudowy drewnianej i murowanej (oznaczanych zwykle, przynajmniej na galicyjskich planach katastralnych, kolorami żółtym i czerwonym). Są wprawdzie oznaczone na czerwono budynki i można by się domyślać, że to (poza kościołami) obiekty użyteczności publicznej (ratusz, kramy, jatki, postrzygalnia, łaźnia, lazaret, strzelnica, niekiedy szkoła). Jednak na planie Gniezna barwą czerwoną oznaczono nie tylko ratusz, ale i dom wójta, a na planie Poznania także pałac Górków²¹, a ani dom wójta, ani pałac Górków nie były przecież obiektami użyteczności publicznej. Czy nadanie im tej barwy może sugerować, że to oznaczenie rodzaju zabudowy – czytelnik może się tylko domyślać. Od razu dodam, że zmieniała się barwa używana do oznaczenia kościołów i klasztorów. Na planach miast mazowieckich oznaczono je na czerwono (podobnie na planie Sandomierza), a na później wykonanych planach miast wielkopolskich i pruskich – na fioletowo. Niejednolita jest też barwa używana na oznaczenie murów obronnych (inna na planie Płocka, inna na planie Wschowy)²². Niekiedy, zwłaszcza w odniesieniu do miast mniejszych, jedynie w komentarzu jest informacja o rodzaju zabudowy, np. że w całym mieście były wyłącznie drewniane budynki (Dolsk)²³.

Natomiast z wielką pieczołowitością oznaczono fortyfikacje miejskie, często bramy z nazwami własnymi i baszty,

obiekty sakralne i kościelne, w tym szpitale. Nazwy ulic zostały oznaczone na planach lub w legendzie, niekiedy dwujęzycznie (Wschowa). I tu również dostrzec można niekonsekwencje, skoro na planach niektórych miast (Dobrzyń, Drohiczyn, Gniezno, Rawa, Pleszew, Dolsk) nazw ulic brak. Natomiast na planie Wieliczki została oznaczona tylko ul. św. Jadwigi, chociaż w komentarzu Autor wymienia kilka innych, np. ul. Kłosowską, która niewątpliwie biegła do bramy Kłosowskiej na południu miasta. Bramę Kłosowską oznaczono, a ulicy o tej nazwie już nie. Podobnie ulicę Krzyszkowską bez większego błędu można było oznaczyć, tak jak Rynek Dolny i Rynek Górny. Skoro do rekonstrukcji układu przestrzennego wielu miast używano planów z przełomu XVIII/XIX w. (Wieliczka jest tu wyjątkiem, gdyż najstarszy plan miasta autorstwa Marcina Germana pochodzi z lat 1631–1638), to dlaczego nie można było wykorzystać późniejszych planów do rekonstrukcji nazw ulic? Nawet jeśli byłoby to oznaczenie niepewne (co Autor dostrzega), ale przecież dobrze uzasadnione²⁴. Niekiedy wprowadzano też nazwy kwartałów (Chełmno), ale kosztem czytelności planu²⁵.

Odrębne dzielnice żydowskie w miastach oznaczano niekonsekwentnie. Na podkrakowskim Kazimierzu podpisano ją zgodnie z funkcjonującym wówczas określeniem jako Miasto Żydowskie. Dzielnica żydowska jest oznaczona na planie Inowrocławia. W Wielkopolsce oznaczono synagogi na planach Gniezna, Kalisza i Poznania, a cmentarz żydowski tylko na planie Kalisza. Natomiast z niezrozumiałych powodów na planie Sandomierza brak jest dzielnicy żydowskiej, a przecież jej oznaczenie nie wymagało studiów szczegółowych. Skupisko żydowskie w tym

²⁰ W wersji zbiorczej na planach Płocka i Rawy umieszczono błędnie legendę do planu Warszawy. Ta techniczna pomyłka wzięła się zapewne stąd, że w tomie „mazowieckim” te trzy plany zostały opublikowane na jednej karcie, zob. nr 35, 37, zob.: *Ziemie polskie Korony*, s. 35, 37.

²¹ AHP Wielkopolska, cz. 1, plan nr 6, oprac. E. Rutkowska, P. Dembiński; plan nr 8, oprac. A.P. Orłowska.

²² *Wschowa w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. A. Borek, w: AHP Wielkopolska, cz. 1, plan nr 9; *Płock*, oprac. K. Pacuski, w: AHP Mazowsze, cz. 1.

²³ M. Słomski, *Dolsk*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 387.

²⁴ *Wieliczka w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Zbieranowski, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 1, plan nr 13; tenże, *Wieliczka*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 242–245.

²⁵ *Chełmno w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M.G. Zieliński, w: AHP Prusy Królewskie, cz. 1, plan nr 6.

mieście było wówczas znaczne (ponad 25 domów w zwartej części miasta), jest dobrze poświadczony źródłowo, dawno zlokalizowane (istniała wówczas i istnieje współcześnie ulica Żydowska) i przedstawione w literaturze przedmiotu²⁶. Dodajmy jeszcze, że nawet na planie niewielkiego Węgrowa oznaczono synagogę²⁷.

Podział na bloki zabudowy i parcele został oznaczony schematycznie, np. w tomie wielkopolskim nie wskazano żadnych granic działek na planach Dolska, Gniezna, Kalisza i Kościana. Natomiast na planie Pleszewa dostrzec można tylko wybrane parcele – zapewne te, które były uchwytne źródłowo. Nie wydaje się jednak, aby działki te ciągnęły się od ulicy do ulicy. Zapewne były jeszcze w środku podzielone. Gdyby tak nie było, to działka miałaby ok. 100 m głębokości, co wydaje się mało prawdopodobne, chociaż z komentarza do planu Dolska dowiadujemy się, że tamtejsze działki miały nawet do 90 m głębokości²⁸. Lepiej jest to oznaczone na planie Wschowy. Na tym tle wyróżnia się plan Chełmna, gdzie autor podał wielkość przyrynkowej działki lokacyjnej 20 x 20 prętów chełmińskich (= 87 x 87 m), działek w peryferyjnych częściach miasta (przy murach), scharakteryzował też wyjątki od tej reguły²⁹.

Każdy plan opatrzone komentarzem. Podano w nim podstawę źródłową, powierzchnię miasta w hektarach (z nielicznymi wyjątkami, brak tych danych dla Siewierza, Wieliczki i Wielunia), liczbę domów i mieszkańców. Często zarysowywano dzieje miasta od jego lokacji. Uwzględniano elementy środowiska przyrodniczego,

w tym ciekii wodne. Jednak wszędzie nanoszono na plan współczesne koryto rzeki, z wyjątkiem Dolska, gdzie kwestie stosunków wodnych poruszono w komentarzu i zilustrowano na oddzielnej mapce³⁰. Niekiedy można było jednak pokusić się o przedstawienie stanu wcześniejszego. Na przykład na planie Sandomierza Wisła została przedstawiona nieprecyzyjnie (jest zbyt szeroka), co potwierdza austriackie zdjęcie topograficzne z drugiej połowy XVIII w. i inne plany miasta³¹. Szkoda, że nie wprowadzono warstwic. Byłoby to lepsze niż podawanie w komentarzu wysokości ukształtowanie terenu, jak to dla Bielska Podlaskiego zrobił Michał Sierba czy Roman Czaja dla Elbląga³².

Podsumowując uwagi o komentarzach do planów miast, warto zauważyć, że w kolejnych zeszytach były one coraz bardziej rozbudowane i obszernie. Zwraca tu uwagę tom wielkopolski, a zwłaszcza komentarz do planu Poznania autorstwa Pawła Dembińskiego, na co dzień związanego z poznańską pracownią słownika historyczno-geograficznego. Jego tekst to właściwie ukazana na zarysie środowiska naturalnego historia miasta od jego zaczątków na Ostrowie Tumskim³³. Z podobnym rozmachem chronologicznym Marek Zieliński przedstawił w tomie pruskim Chełmno³⁴.

Gdy zaś idzie o plany miast, to są one bardzo różnicowane, nawet w obrębie jednego tomu. Weźmy przykład Mazowsza.

³⁰ M. Słomski, *Dolsk*, s. 385.

³¹ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 4, cz. B, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012, sekcja 94; *Sandomierz*, plan nr 1.2, 1.3. Jeszcze w tomie „lubelskim” deklarowano, że podkład kartograficzny będzie zrekonstruowany, „a którego główne elementy, z wyjątkiem rzeźby terenu (poziomice), przejęte z map współczesnych, a więc wody (rzeki, jeziora i ważniejsze bagna) i lasy są poświadczane źródłami kartograficznymi z przełomu XVIII/XIX w. (zdjęcia pruskie i austriackie) albo z ok. 1830” (według mapy Kwatermistrzostwa), AHP Województwo lubelskie, s. 10.

³² M. Sierba, *Bielsk Podlaski*, w: AHP Województwo podlaskie, cz. 2, s. 237; R. Czaja, *Elbląg w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Prusy Królewskie, cz. 2, s. 99.

³³ P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 292–312.

³⁴ M.G. Zieliński, *Chełmno*, w: AHP Prusy Królewskie, cz. 2, s. 46–61.

²⁶ F. Kiryk, F. Leśniak, *Mieszkańcy*, w: *Dzieje Sandomierza XVI–XVIII w.*, t. 2, cz. 1: *W okresie świetności*, red. F. Kiryk, Warszawa 1993, s. 244–245; por. też: *Sandomierz*, red. Z. Noga, Sandomierz–Kraków 2014 (Atlas historyczny miast polskich, t. 5: Małopolska, z. 2), plan nr 3.7.

²⁷ *Węgrów w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Gochna, w: AHP Województwo podlaskie, cz. 1, plan nr 8.

²⁸ M. Słomski, *Dolsk*, s. 388.

²⁹ M.G. Zieliński, *Chełmno w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Prusy Królewskie, cz. 2, s. 51.

Wyróżnia się w nim dzieło Wandy Szaniawskiej czyli plan Warszawy. Autorka, wywodząca się z Wilna uczennica Stanisława Arnolda i Stanisława Herbsta, po wojnie pracownica Muzeum Miasta Warszawy, przeprowadziła dogłębne studia źródłowe nad układem przestrzennym aglomeracji warszawskiej, złożonej wówczas ze Starej Warszawy i Nowego Miasta, a także części prawobrzeżnej zagospodarowywanej „po miejsku” od czasu budowy mostu na Wiśle (1558–1563). Wykorzystała tu wyniki badań wcześniejszych, głównie Stanisława Żaryna (dotyczących Starej Warszawy ok. 1600 r.) i Anny Berdeckiej (Nowe Miasto w XV w.)³⁵.

Natomiast plan Płocka powstał na podstawie istniejącego już opracowania Ryszarda Cieśli, które jednak zostało poddane gruntownej krytyce i w wielu miejscach zmienione. Autor wykorzystał nadto plany miasta z przełomu XVIII/XIX w. Naniesiono schematycznie, bez studiów szczegółowych, podział na działki, a w dzielnicy żydowskiej, gdzie działki były mniejsze, zrezygnowano z niego zupełnie. Tereny z zabudową mieszkalną i ogrody oznaczono szrafem na podstawie planów osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych. O zabudowie ani słowa³⁶.

Jeszcze inaczej przebiegała praca nad planem Rawy. Miasto zostało bowiem kompletnie przebudowane w XVII–XIX w., a jego szesnastowieczny układ przestrzenny jest tylko hipotetyczny, także dlatego, że brakowało badań archeologicznych (choć nawet gdyby były, ich wyniki niewiele mogły wniesić, skoro zabudowa była drewniana, czyli ulegająca szybkiej degradacji). Na tym planie pozostawiono np. kompleks zabudowań jezuitów z 1613 r., bo nie wiadomo, co znajdowało się tam wcześniej. Położenie trzech folwarków zlokalizowano natomiast na podstawie planu z 1817 r.³⁷

Te trzy przykłady z jednego tomu dobrze ilustrują zarówno zróżnicowanie samych ośrodków miejskich, jak i podstawy źródłowej oraz metod pracy poszczególnych autorów.

Dodać tu trzeba, że niemal pominięto oznaczenie stosunków własnościowych. Jedynie na planie Krakowa podano właścicieli poszczególnych działek³⁸. Nazwiska mieszczan pojawiają się jeszcze w aneksie komentarza do planu Biecza, ale z przyporządkowaniem do ulic, nie zaś konkretnych domów. A było to możliwe, o czym świadczy plan i komentarz opublikowany w atlasie tego miasta³⁹.

Próbowano natomiast wprowadzać na mapach i planach nazwy archaiczne, np. Ilmanowa zamiast Limanowa, Sądecz Nowy i Stary zamiast Nowy i Stary Sącz, Andrzejów zamiast Jędrzejów, Brzeżek zamiast Brzesko (a jednocześnie używano nazwy Brzesko Nowe). Zabieg ten był wielce niekonsekwentny, także dlatego, że w komentarzu używano nazw współczesnych, a ponadto nie archaizowano wszystkich nazw miejscowych (dlaczego Olkusz a nie Ilkusz?). Ponadto nazwy ulic także zostały uwspółcześnione.

Na koniec trzeba dodać, że dla każdego z wyróżnionych planem miast sporządzono również ich herby, opatrzone odpowiednim komentarzem, których poprawność nie pozostawia wątpliwości. W podsumowaniu warto powiedzieć, że zasadnicze kryteria przyjęte w prezentacji miast zostały utrzymane we wszystkich tomach. Jest rzeczą oczywistą, że przy tak długo trwającym i monumentalnym projekcie pierwotne założenia serii ulegały ewolucji, która wynikała z wielu czynników: wielkości ośrodka, podstawy źródłowej, wreszcie doświadczenia, formacji intelektualnej,

³⁵ W. Szaniawska, *Warszawa*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 121–135.

³⁶ *Płock*, oprac. K. Pacuski, w: AHP Mazowsze, cz. 1; K. Pacuski, *Płock*, AHP Mazowsze, cz. 2, s. 136–139.

³⁷ W. Kalinowski, *Rawa*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 140–142.

³⁸ *Kraków w 1598 r.*, oprac. K. Follprecht, Z. Noga, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 1, plan nr 7; K. Follprecht, Z. Noga, *Kraków w 1598 r.*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 151–163.

³⁹ J. Suproniuk, *Biecz*, s. 213–215; B. Krasnowolski, *Miasto w późnym średniowieczu i u progu ery nowożytnej (od połowy XIV do połowy XVII wieku)*, w: *Biecz*, s. 26–31 i plan nr II–3–7.

pasji i dociekliwości poszczególnych autorów. Zachowanie ciągłości metodologicznej i w miarę jednolitego kwestionariusza badawczego przy kilkudziesięciu autorach, pochodzących z różnych ośrodków (znaczna część wywodziła się spoza Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN) to duże osiągnięcie redaktorów, którzy, rzecz można,

wybudowali sobie trwałą pomnik. Trwalszy niż niejedna synteza. I oby ten pomnik istniał przynajmniej tak długo, jak dzieło Aleksandra Jabłonowskiego, do którego wciąż się odwołujemy, mimo trwającej już ponad stulecie krytyki i wytykania różnego typu nieścisłości i niekonsekwencji. ■

Bibliografia

- Biecz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2021 (Atlas historyczny miast polskich, t. 5: Małopolska, z. 7).
- Czaja R., *Elbląg w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Prusy Królewskie, cz. 2, s. 96–104.
- Dembiński P., *Poznański zespół osadniczy*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 292–312.
- Dunin-Wąsowiczowa A., *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo sandomierskie, cz. 2, s. 77–86.
- Follprecht K., Noga Z., *Kraków w 1598 r.*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 151–202.
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 4, cz. B, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012.
- Gieysztorowa I., *Charakter i wielkość osad*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 77–87.
- Kalinowski W., *Rawa*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 140–142.
- Kiryk F., Leśniak F., *Mieszkańcy*, w: *Dzieje Sandomierza XVI–XVIII w.*, t. 2, cz. 1: *W okresie świetności*, red. F. Kiryk, Warszawa 1993, s. 187–268.
- Krasnowolski B., *Miasto w późnym średniowieczu i u progu ery nowożytnej (od połowy XIV do połowy XVII wieku)*, w: *Biecz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2021 (Atlas historyczny miast polskich, t. 5: Małopolska, z. 7), s. 26–31.
- Pacuski K., *Płock*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 136–139.
- Pieradzka K., *Przedsiębiorstwa kopalniane mieszczan krakowskich w Olkuszu od XV do początków XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Seria Nauk Społecznych. Historia”, 3, 1958, s. 35–80.
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1).
- Rutkowski H., *Piotrków*, w: AHP Województwo sieradzkie, cz. 2, s. 91–97.
- Sandomierz*, red. Z. Noga, Sandomierz–Kraków 2014 (Atlas historyczny miast polskich, t. 5: Małopolska, z. 2).
- Sierba M., *Bielsk Podlaski*, w: AHP Województwo podlaskie, cz. 2, s. 236–249.
- Słomski M., *Dolsk*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 380–398.
- Smolka S., *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, oprac. J. Kurowiak, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 9–13.
- Suproniuk J., *Biecz*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 205–215.
- Suproniuk J., *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 69–82.
- Suproniuk J., *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 209–221.
- Suproniuk J., *Żydzi w miastach Wielkopolski*, w: AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 150–176.
- Szaniawska W., *Warszawa*, w: AHP Mazowsze, cz. 2, s. 121–135.
- Szczygiel R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szwedo-Kielczewska P., *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Kujawy, cz. 2, s. 96–110.
- Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009.
- Województwo płockie ok. 1578*, cz. 1–2, red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2).
- Zbieranowski M., *Wieliczka*, w: AHP Województwo krakowskie, cz. 2, s. 240–244.
- Zieliński M.G., *Chełmno w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Prusy Królewskie, cz. 2, s. 46–61. ■

Towns and cities in the *Historical Atlas of Poland of the Sixteenth Century***Summary**

The article analyses the completed eight-volume edition of the *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century* from the perspective of the history of towns and cities. Urban issues appear both on the main maps and in the commentaries to them, and – separately – on the plans of selected cities and the corresponding commentaries. In analysing the main maps and commentaries, special attention has been paid to the criteria for classifying settlements as towns, not only legal and systemic but also functional, as well as their categorisation in terms of population, the Jewish inhabitants and other minorities, the urban network and toponymy.

A separate section is devoted to the published plans of 34 towns with the commentaries on them. Attention was paid to their subject matter, including the natural environment, water network, town layout, buildings, number of houses and inhabitants, fortifications, public facilities, religious and Church buildings, road network, suburbs, and industrial facilities. Methodological continuity and a relatively homogeneous research questionnaire were maintained in the volumes published between 1958 and 2021. The series has a collected edition (2021) and an English-language edition (2014). ■

Zdzisław Noga – profesor, kierownik Katedry Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, członek Międzynarodowej Komisji Historii Miast (The International Commission for the History of Towns ICHT) i Zespołu Historii Miast przy Komitecie Nauk Historycznych PAN. Zainteresowania badawcze: historia miast polskich w epoce przedindustrialnej, dzieje osadnictwa, genealogia, historia kartografii. Wydawca atlasów historycznych miast Małopolski, współwydawca józefińskiej mapy topograficznej Galicji
(zdzislaw.noga@up.krakow.pl)

Zdzisław Noga – professor, head of the Department of Archives and Auxiliary Sciences of History at the Institute of History and Archival Studies, Pedagogical University in Kraków, member of the International Commission for the History of Towns (ICHT) and the Commission for the History of Towns at the Committee for Historical Sciences, Polish Academy of Sciences. Research interests: history of Polish towns in the pre-industrial era, history of settlements, genealogy, history of cartography. Publisher of historical atlases of towns in Lesser Poland, co-editor of the Josephine topographic map of Galicia
(zdzislaw.noga@up.krakow.pl)